

JENS KNOCKE:

# Den ekonomiska krisen i Sovjetunionen

*I samband med en debatt om franskt-sovjetiskt samarbete inom högre ekonomisk utbildning begärde den franska senaten en rapport över Sovjetunionens ekonomi.*

*Den utgör en intressant bakgrund till den utveckling som ägt rum i höst och konstaterade bl a att de genomförda reformerna inte lett till förutsedda resultat.*

”Sakta sjunker öst i natten”, skrev Rolf Edberg för ett par år sedan. Rolf Edberg syftade visserligen på väderstrecket öst, men den franska senatoren Claude Estier skulle nog ha läst in en ekonomisk och politisk innebörd i den svenske diktarens vackra fras, nämligen när han skrev sin rapport om Sovjetunionens ekonomi. Och om man får tro rapporten, så nog sjunker Sovjetunionen sakta in i natten.

Frankrike har samarbetsavtal inom utbildningsområdet med länder i Öst- och Centraleuropa, och nu finns det ett sådant också med Sovjetunionen. Projektet, som inte kostar fransmännen mycket, hade redan godkänts i Nationalförsamlingen, men i Senaten var man tveksam och ville först ha en ekonomisk utredning; lagförslaget gick igenom också där, och kanske blir det samarbete av, enligt rapportens tredje kapitel ”Fransk-sovjetisk överenskommelse om samarbete avseende utbildning inom näringslivet”. Det föregås av två kapitel, ett om de fransk-sovjetiska ekonomiska relationerna, som inte andas optimism, och ett, som refereras här, om Sovjetunionens ekonomi i dag. Hur det kommer att gå med samarbetet rörande utbildning är väl osäkert.

Rapporten är inte därmed utan intresse, och det här behandlade kapitlet med titeln ”Den ekonomiska krisen i Sovjetunionen fem år efter hr Gorbatjovs makt-tillträde”, kommer nog att ingå i framtidens läroböcker i konsten att förstå Sovjetunionen.

Rapporten inleds med en reservation: ”Er rapportör nöjer sig med de lättast synliga utslagen av och skälen till den sovjetiska ekonomiska krisen.” I stort sett håller ”Er rapportör” ord, fast en bit in

*Jens Knocke är civilingenjör.*

gör han ett par sociologiska sidosprång. Han kommer då till ungefär samma resultat som de som framgår av gräsrots-reportage, både från städer och från landsbygd, som stått att läsa i t ex International Herald Tribune på sistone: den gemene Sovjetmedborgaren är, kort sammanfattat, en grinig, avundsjuk småborgare; är han stadsbo sätter han gärna käppar i hjulet på den som inte följer jante-lagen; bor han på landet är han försupen och har tappat all arbetsglädje: han har, genom sju decenniers kollektivisering, proletarisering i marxistisk mening, dvs han gör inte mer än han är absolut tvungen till, och känner ingen solidaritet med det företag där han råkar vara anställd.

Men i det stora och hela bygger rapporten på torra siffror. "Medan nationalprodukten ökade med 4,4 % 1988 minskade dess tillväxt till 2,4 % 1989. . . . Produktionen har ökat med endast 1,7 % 1989 (3,9 % 1988) och sedan första kvartalet 1989 har tillväxten varit noll." I reella rubel har tillväxten "inom alla sektorer visat negativ tillväxt, . . . 1990 tycks utvisa en fortsättning av denna avmattning".

### Underskott i utrikeshandeln

1989 hade Sovjetunionen för första gången i sin historia ett underskott — av OECD skattat till 3,2 miljarder dollars — i sin utrikeshandel. Samma år uppgick budgetunderskottet till cirka 100 miljarder rubel, en tiondel av nationalprodukten. Sovjetunionen betraktar sig fortfarande som en supermakt, och det kostar: en krigsbudget som tar 17 % (?), ett kostsamt rymdprogram och finansiellt bistånd till "broderliga och vänskapligt sinnade stater". Men det är inte hela förklaringen:

även kommandoekonomin skapar "ett slöseri med råvaror och en icke rationell tilldelning av investeringsresurser, båda [fenomenen] skadliga för . . . det sovjetiska produktionssystemets effektivitet". Även Gorbatjovs nykterhetskampanj — som avblåstes 1986 — nämns eftersom den "faktiskt har haft som resultat att undanhålla resurser från den sovjetiska budgeten".

Bristen på varor omfattar nu inte bara födoämnen utan också lagervaror som tvål och tvättmedel. Med varubristen följer en inflation som officiellt uppgår till 7,5 %, men som rapporten anser ligga

*Tundran förgiftas i rask takt av spilld råolja.*

omkring tio procent. Rubeln är utsatt för en inhemsk förtroendekris som yttrar sig dels i att folk samlar på sig skatter i form av smycken och värdeföremål, dels i de kurser på utländsk valuta som svarta börser arbetar med. Rapporten erinrar om att det i dag finns tre rubel-kurser: den officiella, enligt vilken en rubel kostar tio kronor (tio franska francs), en turistkurs motsvarande en krona, och på svarta börser får man en rubel för femti öre. Och under 1989 har de formella lönerna igen ökat snabbare än produktionen.

Utlandsskulden anges av sovjetiska källor till 56 miljarder dollars; därmed skulle räntor och amorteringar ta i anspråk mellan 25 % och 30 % av det totala exportvärdet. Vissa sovjetiska experter anger att detta beror på den snabba skuldsättningen i början av åttiotalet, då Sovjetunionen tecknade stora kontrakt med västerlandet; avsikten med dessa sto-

ra investeringar var att avkastningen från projekten skulle mer än täcka amorteringar och räntor. Men inkomsterna låter vänta på sig. Detta, varnar rapporten, uttrycker sig i "svårigheter, rent av förseningar, i betalningarna". Härtill kommer att oljepriset har sjunkit och dollarn, som oljan avräknas i, likaså (detta skrevs i somras). Men i rapportens andra kapitel, som analyserar handeln mellan Frankrike och Sovjetunionen, påpekar författaren att Sovjetunionen inte har kunnat leva upp till Frankrikes efterfrågan på olja (något bättre har det gått med naturgasen), vilket anges bero på oljeindustrins tekno-

---

*Många kooperativa aktiviteter är inget annat än en nödtorftig legalisering av tidigare svart ekonomi.*

---

logiska underutveckling. Jag vill påminna om att denna underutveckling är en av orsakerna till allvarlig oro för norra jordklotets ekosystem: tundran förgiftas i rask takt av spilld råolja.

#### **Otillfredsställande resultat**

Ett avsnitt med titeln "Det otillfredsställande resultatet av genomförda reformer" inleds med följande ord: "För varje sektor som blivit föremål för reformer kommer Er rapportör att kort erinra om den balansräkning som det i dag är möjligt att redovisa. Inom samtliga områden framgår av denna redovisning att de genomförda reformerna inte lett till de förutsedda resultaten."

Rörande de berömda kooperativen heter det sålunda: "I syfte att stimulera de ekonomiska aktörernas initiativ, som flera

decenniers centralplanering i viss mån förslöat, legaliserades den 19 november 1986 individuella och kooperativa ekonomiska aktiviteter, med den begränsningen att personer med statlig anställning kunde ägna sig åt dessa aktiviteter endast efter arbetstiden." Senare mjukades denna begränsning visserligen upp vad de statligt anställda beträffar, men likafullt blev det aldrig riktig fart på verksamheten. När reformen infördes var siktet inställt på att mellan 20 % och 30 % av den arbetsföra befolkningen skulle ägna sig åt kooperativ verksamhet. I dag anses att endast 1,5 % faktiskt gör det. En stor del av ansvaret för fiaskot ligger hos lokala myndigheter, som är njugga med att utfärda nödvändiga tillstånd; inkomster från kooperativen beskattas med 90 % från och med 600 rubel per månad (två gånger sovjetiska löntagares officiella medelinkomst). Till yttermera visso är många kooperativa aktiviteter inget annat än en nödtorftig legalisering av tidigare svart ekonomi.

Omläggningen från tung industri till konsumtionsvaror genomförs ofta med stor brutalitet; detta har medfört att den produktiva sovjetiska industrin blivit desorienterad, vilket bland annat yttrar sig i det i dag mycket stora antalet ofärdiga byggen samtidigt som nya byggen startas med stor risk att aldrig slutföras. (Enligt andra reportage avseende byggsektorn tar det sex år att slutföra ett normalt bygge; försening av färdigställande uppgår i genomsnitt till tolv år; vilket påminner mig om mindre formella rapporter från Moskva där en byggplats lär vara ett "stilleben med rostande maskiner".)

Det mycket omtalade perestrojka-projekt som infördes 1987 avseende kravet

på statliga företags lönsamhet har inte fallit väl ut heller. Projektet gick ut på att göra företagen mer självständiga och ansvarsmedvetna, vilket skulle ske genom att låta dem utarbeta sina planer oberoende av direktiv från de centrala planeringsmyndigheterna; deras självständiga ställning skulle omfatta inte bara produktionsplaneringen utan också redovisning och i viss mån prissättning, och de anställda skulle motiveras genom reella materiella belöningar. 1988 startade man försiktigt med en tredjedel av industrin, och först från i fjol omfattar den nya given hela landet. Men projektet fungerar inte, av främst två skäl: för det första därför att man bevarat statens rätt att utfärda beställningar som industrin inte kan ifrågasätta och som kan ta i anspråk hela verksamhetens kapacitet; för det andra är det fortfarande många priser som i praktiken bestäms centralt, liksom industriernas försörjning med råvaror, transporter och energi.

Inte bättre gick det med 1988 års lag om företagens tillgång till utrikeshandeln, som, var det meningen, skulle underlätta deras affärer med utlandet; statens monopol på utrikeshandel skulle alltså brytas. Rapporten är bitter: "Trots att reformen var välmotiverad och träffande förefaller det emellertid som om lagen . . . inte gjort slut på statens monopol och som om de ekonomiska aktörernas tillgång till utrikeshandel ständigt minskar." Lika illa gick det med de joint ventures med västerlandet man hade hoppats på: västerländska investerare har i praktiken koncentrerat sig på den eftersatta tjänstesektorn — hotell, turism och distribution — och skyr tillverkningsindustrin. Detta har varit en stor besvikelse för Moskva (men kan

knappast förvåna den som läst reportage om sovjetiska arbetares kompetens och motivation).

Lantbruket hämmas av att lagstiftningen (av 28 februari i år) är mycket oklar; sålunda slås det igen fast att "marken tillhör folket", så att även om mark nu, åtminstone i teorin, kan gå i arv kan den varken köpas eller säljas. "Problemet med äganderätt till mark är sålunda fortfarande olöst", skriver rapportören. Härtill kommer en socio-psykologisk betraktelse som, fast den inte beläggs, onekligen verkar korrekt: "Trots det mycket reella framsteg som utgörs av erkännandet av principen om fri nyttjanderätt till mark är det uppenbart att bönderna, som bevarat kollektiviseringen i levande minne, tvekar inför att verkligen beslutsamt engagera sig i individuella lantbruk." Risken för ett stalinistiskt "back-lash" är med andra ord ständigt närvarande. Jag vill påminna om att lantbruket är en politiskt viktig sektor i Sovjetunionen: här finns 17 % av arbetstillfällena (i Sverige knappt 4 %, i USA 2 %); det verkar som om endast de ickekommunistiska ryska politikerna tagit fasta på detta.

Perestrojkans framtid inger inte heller författaren mycket hopp: "Den 'styrda övergången till marknadsekonomi' som i Sovjet skall åstadkomma en sannskyldig ekonomisk revolution, och som hr Gorbatjov annonserade i anslutning till den konstitutionella reform som tidigare i år gav honom presidents befogenheter, tycks komprometterad av tyngden av de sociala faktorerna; dessa torde avgörande belasta utsikten till framgång för denna nya fas i perestrojkan." Rapportören erinrar om att den "styrda övergången till marknadsekonomi" utgör en radikalisering av det

tidigare schemat, som räknade med sanering av den sovjetiska ekonomin under 1989 och 1990, utarbetandet av reformer under perioden 1990–1993 och övergången till "planerad marknadsekonomi" från och med 1993. Det nödvändiga lagstiftningsarbetet är mycket omfattande: lag om bankväsende, om personlig inkomstskatt, om tull, om företagets och kooperativens status, om utlänningars investeringar samt en antitrustlagstiftning och en lag rörande upprättandet av en värdepappersmarknad (dvs en börs).

*Fortfarande bestäms många priser i praktiken centralt, liksom industriernas försörjning med råvaror, transporter och energi.*

Men utsikterna till framgång "ter sig inte, på långa vägar, särskilt övertygande". Rent faktiskt "står assimilering av ett liberalt system inte på dagordningen i Sovjetunionen", heter det. Som grund för denna pessimism nämner författaren – för det första att även lagen av 6 mars 1990 vidhåller hindret för lönearbete genom att förbjuda "exploatering av människan", vilket, t ex inom lantbruket, "begränsar den marginal inom vilken kooperativ och företag kan röra sig". Likaså "framhårdar lagen om egendom i att ignorera begreppet enskild egendom", dvs att den inte tar ställning till enskilt ägande av produktionsmedel.

– För det andra utgör det sociala trycket ett hinder. Situationen i Sovjetunionen i dag är nämligen sådan, menar författaren, att myndigheternas handlingsfrihet är begränsad av det allmänna försörjningsläget. Sålunda anges det officiellt i Sovjet att

43 miljoner medborgare lever under fattigdomströskeln, dvs med en månatlig inkomst på under 78 rubel. Denna del av befolkningen utgör en "uppenbar källa till spänningar", och dess villkor har inte blivit bättre med den perestrojka som hittills genomförts. Härtill kommer att hela industrisektorer stängts till följd av dålig lönsamhet, vilket medför en även officiellt erkänd arbetslöshet.

– För det tredje anser författaren att strejkerna förra sommaren och hösten var ett uttryck inte bara för sovjetmedborgarens förbittring, utan också för "de olösliga problem i vilka reformisterna är instängda": om reformerna lyckas eller inte beror i hög grad på handlingskraften hos arbetarna, medan dessa i sin tur gör gällande att de kan förbättra sin produktivitet endast om de får drägligare levnadsvillkor först. "Strejkvägen har likaledes belyst att den traditionella disciplinen upphört." Författaren syftar på korta arbetsnedläggelser i förening med en omfattande och ökande frånvaro från jobbet, vilket stör både tillverkning och transporter, och därmed förvärrar en redan illa fungerande ekonomi.

### **Kringskuren handlingsfrihet**

Reformisternas handlingsfrihet är därmed, enligt författaren, ytterst kringkuren, ja möjligen så begränsad att reformerna inte kan genomföras. Hans resonemang kan uppdelas under tre rubriker: (1) han påpekar att de "konservativa" kan vinna gehör för en återgång till det gamla genom att vända sig direkt till folket (jag vill erinra om de ultra-reaktionära Pamjatrörelserna på yttersta vänsterkanten, med deras ofta vidimerade samarbete

med hemliga polisen); (2) han noterar den politiska ledningens tvehågsenhet vad beträffar prishöjningar utan åtföljande formella löneökningar: en sådan tvehågsenhet har hittills karaktäriserat de beramade prisreformerna och riskerar att helt omöjliggöra övergången till ett system med inslag av marknadsmekanismer". Och (3) han utesluter inte risken för en kommande hyper-inflation, en risk som han anser öka med ett liggande lagförslag om kostnadsindexerade lönehöjningar.

Som synes nämner senatorn inte de etniska motsättningarna, befolkningens hälsotillstånd och den undermåliga sjukvården, skolväsendet, med dess förfallna, ohygieniska skolbyggnader, den högre utbildningens kvalité, där Sovjetunionen nu anses ligga på nittonde plats i världen, och den i stora stycken ödelagda naturen, allt infrastrukturella faktorer som väl bör tas i räkning när man diskuterar framtiden för de femton republiker som tillsammans utgör Sovjetunionen. Senatorsrapporten begränsar sig till legala och ekonomiska data: utsikterna för en produktivitetsökning — som är små —, försörjningsläget — som är nära på förtvivlat —, utrikeshandeln — som dels är förstenad, dels går med underskott — och sannolikheten för

en positiv politisk-ekonomisk utveckling — som ter sig som mycket liten.

Monsieur Estiers rapport är daterad 6 juni, dvs en månad innan president Gorbatsjov hade skickat sitt brev till USA:s president med ansökan om ekonomiskt bistånd. Där heter det bland annat: "Vi är nu i ett kritiskt stadium av perestrojkan. Vår interna omdaning kräver finansiell och ekonomisk hjälp utifrån." Svaret från

---

*43 miljoner medborgare lever under fattigdomströskeln.*

---

George Bush kom redan fem dagar senare. USA sa sig vara redo att förse Sovjet med tekniskt bistånd, dvs att låna ut experter inom en hel rad områden, men sa nej till reda pengar. Med den recenserade rapporten som bakgrund förstår man det ekonomiskt vettiga i detta beslut. Också brittiska ekonomiska experter kan ha tagit intryck av Claude Estiers rapport, även om det är svårt att föreställa sig att monsieur Estier skulle använda deras uttryck om biståndspengar till Kreml: "Money down the drain", att spola pengar ut i avloppet.